

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Навчально-науковий інститут № 3

Кафедра психології, соціології та педагогіки

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни *Юридична психологія*
обов'язкових компонент
освітньої програми першого рівня вищої освіти

053 «Психологія» (психолог ювенальної превенції)

за темою – ПСИХОЛОГІЯ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ

Вінниця 2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від № 14.08.2024 року № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 3
Протокол від 09.08.2024 року № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 13.08.2024 року № 7

Розглянуто на засіданні кафедри психології, соціології та педагогіки
(протокол від 08.07.2024 року № 13)

Розробник:

1. Доцент кафедри психології, соціології та педагогіки ННІ № 3 ХНУВС,
кандидат психологічних наук, доцентка – Доценко В.В.

Рецензенти:

Ларіонов С.О. – начальник кафедри психології та педагогіки гуманітарного
факультету Національної академії Національної гвардії України, кандидат
психологічних наук, доцент;

Мілорадова Н.Е. – професор кафедри психології, соціології та
педагогіки ННІ № 3 ХНУВС, доктор психологічних наук, професор.

План лекції:

1. Психологічна структура злочинного діяння
2. Система злочинів проти дитинства
3. Загальна характеристика протидії злочинності неповнолітніх.

Рекомендована література:

Основна:

1. Професійно-психологічна підготовка працівників слідчих підрозділів : навч. посіб. / І.В. Жданова, П.В. Макаренко, Н.Е. Мілорадова та ін. ; за заг. ред. І.В. Жданової ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : ХНУВС, 2014. 516 с.

5 Юридика психологія : підручник / за заг. редакцією О.М. Бандурки; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 684 с.

6 . Юридика психологія в Україні: здобутки та перспективи: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24 квіт. 2015 р.). К.: Нац. акад. внутр. справ, 2015. 252 с.

7 Максименко С.Д., Медведєв В.С. Юридика психологія : підручник. Київ : ВД "Слово", 2018.

8 Шепітько В.Ю., Коновалова В.О. Юридика психологія : підручник. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019.

Допоміжна

1. Жерж Н. А. Пошуковий портрет злочинця: зарубіжний та вітчизняний досвід. Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право). 2014. №2 (65). С. 172-179.

2. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки : навч. посібник. К. : Либідь, 2011. 520 с.

3. Новікова К. М. Психологічні особливості злочинця з насильницькою спрямованістю. Юридика психологія. 2015. № 1. С. 198-206.

4. Юридика психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О.Є. Самойлов, М.С. Корольчук, В.М. Корольчук, С.М. Миронець, Г.М. Ржевський. К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2015. 432 с.

5. Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д.В.Швеця ; [Д.В. Швець, О.М. Бандурка, О.І. Федоренко та ін.] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2020. 284 с.

6. Максимова Н.Ю. Психологія соціальної роботи з проблемними сім'ями : навч. посіб.; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ : ВПЦ "Київ. ун-т", 2017. 463 с.

Текст лекції

1. Психологічна структура злочинного діяння

Ефективна боротьба зі злочинністю з психологічного погляду вимагає глибокого аналізу протиправної дії осіб, які скоїли злочини, вивчення психологічної структури злочину, а також причин, що спонукають людину до злочинної поведінки.

Злочин – це навмисний факт порушення кримінального законодавства, скоєний не в цілях оборони, не має будь-якого іншого виправдання і покараний державою як протиправна дія або судово покараний проступок. Отже, **злочинна поведінка** – це навмисна поведінка (тобто відбувається не випадково або бездіяльність), яка заподіює шкоду особі, власності, суспільним інтересам тощо. Людина підлягає кримінальній відповідальності якщо під час вчинення злочинної дії вона розуміла, що робить і усвідомлювала злочинний характер цієї дії. Під це визначення потрапляє безліч злочинних діянь від вбивства до незначних порушень правил дорожнього руху.

Злочинна поведінка з точки зору її будови відповідає всім ознакам вольової діяльності. З суб'єктивної сторони вона характеризується волею, мотивованістю і цілеспрямованістю, а з об'єктивної – фізичними діями або утриманням від них.

Якщо в скоєному злочину воля особи не знайшла свого вираження в силу внутрішніх причин (розлад свідомості, психічна хвороба тощо), то особа не підлягає кримінальній відповідальності. Якщо ж у злочині воля особи не знайшла свого вираження в силу зовнішніх причин (примус, насильство тощо), то це є обставиною, що пом'якшує кримінальну відповідальність.

Причини виникнення злочинності

Аналіз формування злочинної поведінки з позицій психології передбачає пошук відповідей на такі запитання: *чому скоєно злочин?* Що призвело чи примусило цю людину обрати злочинний варіант поведінки в конкретній ситуації? Який психічний стан індивіда, його психічні властивості, що проявились у злочинній дії? Відповіді на ці запитання не можуть бути однозначними, бо злочин як свідомо дія людини завжди є результатом складної взаємодії найрізноманітніших причин.

Об'єктивними причинами правопорушень є суперечності в соціальних і економічних відносинах — низький рівень життя людей, недоліки організаційного і адміністративно-господарського характеру, безробіття, найближче соціальне оточення та ін.

Суб'єктивні причини злочину — соціальні позиції особистості, система цінностей та інтересів, рівень соціалізації і правосвідомості, соціальні установки і стереотипи поведінки, а також психодинамічні особливості особи і тимчасові психічні стани.

Оскільки поведінка людини не буває прямим наслідком безпосередньо чинних факторів (соціально-економічних умов життя, ситуативних обставин і т. п.), то її неможливо розглядати за аналогією з причинністю в явищах природи. Система зовнішніх обставин у поведінці особи переламується через її внутрішній світ, через її психіку.

Звідси випливає важливий висновок: у злочинній поведінці проявляється єдність об'єктивних і суб'єктивних факторів людської життєдіяльності. Традиційно детермінанти злочинної поведінки поділяються на дві групи - *соціальні та біологічні*. Однак аналіз численних проявів девіантної поведінки приводить нас до необхідності ввести системоутворюючий фактор — **соціопсихобіологічна детермінація**. При цьому серединне положення фактора

«психо» означає його інтегруючу функцію у відношенні як до соціального, так і до біологічного факторів.

Біологічні передумови включають: спадково-генетичні особливості, уроджені властивості індивіда (придбані під час внутрішньоутробного розвитку й пологів); психічні розлади. Г.А Аванесов виділяє такі **біологічні передумови, які відіграють негативну роль у поведінці людини:**

- патологія біологічних потреб, яка часто стає причиною сексуальних збочень і статевих злочинів;
- нервово-психічні захворювання (психопатії, невротенії), які підвищують збудливість нервової системи, зумовлюють неадекватну реакцію та затрудняють соціальний контроль за діями,
- спадкові захворювання, особливо, які спричинені алкоголізмом, якими страждають 40% розумово відсталих дітей;
- психофізіологічні навантаження, конфліктні ситуації, зміна хімічного складу навколишнього середовища, використання нових видів енергії, які призводять до різних психосоматичних, алергійних, токсичних захворювань і є додатковим кримінальним фактором.

Соціальні детермінанти скоєння злочинів:

У відповідях на питання «Чому люди вчиняють злочин?» опитувані (30 правослукхняних осіб) вказали загалом 145 причин, а на питання «Чому люди не вчиняють злочин?» було отримано 114 відповідей. В ході аналізу уявлень опитуваних про основні причини злочинів, була здійснена спроба їх групування за змістовними блоками.

Причини вчинення злочину були поділені на три основні блоки:

1. Внутрішні або суб'єктивні причини (62,8% відповідей).

- індивідуальні особливості (42,9%), а саме: жадібність, корисливість (30,8%); агресивність, злобність, презирство (23,1%); заздрість (15,4%); інші (невпевненість в собі, мстивість, ревнивість, низький інтелект) (30,8%); дефекти моралі та самоконтролю (відсутність моральних принципів, прагнення будь-що добитись свого, для самоствердження, заради слави, з насолоди та для задоволення, небажання стримуватись) (20,9%); психічні та соматичні захворювання або розлади, психотравми (16,5%); дефекти когнітивної сфери (відсутність страху покарання та нерозуміння його невідворотності, нерозуміння сутності злочинів) (8,8%); наркоманія, алкоголізм (4,4%);

2. Зовнішні (25,5% відповідей): невдоволеність життям через соціальну несправедливість, низький рівень життя в країні (48,6%); деструктивне оточення (погана сім'я, школа, складне дитинство) (18,9%); вплив ЗМІ (буденність злочинів, яку поширюють телебачення та Інтернет, позитивний образ злочинця) (16,2%); погане законодавство, безкарність злочинів (8,2%); оточення не дає можливості розвиватись (недоступність освіти та відпочинку) (8,1%);

3. Причини, що виправдовують злочин (12,2% відповідей): відсутність іншого виходу, крайня необхідність, шантаж (50,0%); під чужим впливом (релігія, гіпноз, фанатизм) (27,8%); з необережності (22,2%).

Однак опитані в цілому тверезо ставляться до зовнішніх причин, говорячи про те, що хоча об'єктивні обставини мов підштовхують до злочинної поведінки,

у людини в будь-якому випадку залишається можливість якось змінити своє життя. Це свідчить про розуміння опитуваними того, що в кінцевому підсумку зовнішні причини переломлюються у внутрішньому плані особистості, яка і приймає остаточне рішення щодо вчинення злочину.

На питання «Чому люди не вчиняють злочинів?» було отримано 114 відповідей. Серед зовнішніх чинників опитувані найчастіше вказували гармонійність виховання (40,1%) та об'єктивно обумовлену відсутність змісту у вчиненні злочинів: гарне оточення, робота, сім'я, загалом є можливість жити, не порушуючи закон (40,1%).

В частині відповідей (19,8%) чітко прослідковується вплив захисних механізмів психіки опитуваних. Вони вказують, що «усі хоча б раз в житті вчиняли дрібні злочини» або «просто не потрапляли в ситуацію, в який треба було вчинити злочин».

Дані отримані у групі правопорушників показали наступні результати: значно менша кількість отриманих відповідей на запитання «Чому люди вчиняють злочин?» - 78, на запитання «Чому люди не вчиняють злочин?» тільки 57. Переважна більшість відповідей на перше запитання носило характер самовиправдань, самозахисту: «Хто-небудь або що-небудь повинні в злочину, тільки не злочинець» - 85%. На друге запитання переважна більшість відповідей пояснювала, що почуття страху, що перешкоджає вчиненню злочину – 68%.

Індивідуально-психологічні детермінанти:

Більшість спеціалістів обґрунтовано вважають, що протиправні дії зумовлені, з одного боку, груповими ефектами (в тому числі й впливом літератури, ЗМІ), а з другого – особистістю правопорушника. Наприклад, О. Ратінов серед факторів, які зумовлюють формування у правопорушників певного відчуття особистої безпеки, визначає такі:

- надія на щасливий випадок, яка породжується прикладами інших правопорушників, поганими зразками літературної і кінопродукції тощо;
- успішність минулих дій суб'єкта, схильність до ризику зростає відповідно успіху;
- ризикованість може бути властивістю особистості правопорушника, яка виражається в пристрасті до гострих відчуттів;
- визнання ризику “фатумом життя”, що особливо характерне для фаталістичної позиції багатьох рецидивістів.

Приклад: експеримент Зімбардо

Психологічна структура злочинного діяння – це аналіз психологічного змісту структурних елементів злочину.

Злочин як вольова дія індивіду складається з наступних елементів:

- 1) мотивація й мотиви злочинної дії;
- 2) формування мети злочинної дії;
- 3) ухвалення рішення про здійснення конкретного злочинного діяння; спрямованість і зміст злочинного наміру;
- 4) способи здійснення злочинного діяння;
- 5) досягнення результату й ставлення суб'єкту до цього результату.

Виникнення злочинної поведінки полягає у формуванні в індивіда стану психологічної готовності до прийняття кримінальної мети і способу її досягнення у формі суспільно небезпечних дій або бездіяльності.

У процесі формування цієї готовності індивід своєрідно сприймає й оцінює зовнішні умови, випробовує характерні для нього мотиви, визначає особистісно прийнятний спосіб дій. Прийнята мета досягається ним завдяки виробленими життєвим досвідом навичками, уміннями і здібностями.

Структура злочинного діяння є відображенням прояву домінуючих **мотивів**. *Мотивація* – це загальне спонукання активності індивіда у відповідному напрямку, детерміноване актуалізованою потребою. Так, наприклад, мотивація голоду актуалізує пошук їжі, а мотивація зайняття науковою діяльністю – придбавати знання.

Мотив є таким спонуканням до злочинної поведінки, який є його рушійною силою, психологічною причиною. В основі його лежить актуалізована потреба, яка спонукає до дії. На формування мотиву впливають потреби, ціннісні орієнтації, конфліктні ситуації, об'єктивні обставини та ін.

Мотиви є суб'єктивною стороною злочину і підлягають обов'язковому виявленню і доказу. Мотив злочину має значення для:

- визначення ступеню суспільної небезпеки злочину і злочинця,
- кваліфікації злочину,
- призначення виду і розміру покарання,
- визначення режиму утримання в місцях позбавлення волі.

У необережних злочинах немає прямих спонукань до здійснення злочину, і тут злочинний результат не збігається з мотивом і цілями дії. Необережні злочини пов'язані з дефектами в регуляції поведінки, недостатньою здатністю суб'єкта передбачати можливі наслідки дій. Визначення наскільки необачність поведінки властива даній особистості важлива для визначення ступеня суспільної небезпеки звинуваченого.

Які це дезадаптовні, або як зауважують А.Ю.Антонян, О.Г.Самовічев, О.М.Столяренко та інші дослідники **криміногенно значимі мотиви**.

Перший тип - мотиви, які народжені гіпертрофованими аморальними нахилами, задоволення яких пов'язано з кримінальним ризиком – з високою вірогідністю переходу аморального вчинку у злочинне діяння. Такі нахили можуть втілюватись в зловживанні алкоголем, у пристрасті до азартних ігор, статевій розпущенні та іншому. Відмічені особливості можуть бути пов'язані з психічними аномаліями та відноситись до патології спонукань.

Другий тип складають мотиви, які народжені гіпертрофованими потребами, рівень яких значно завищений, не відповідає індивідуальним та соціальним можливостям забезпечення їх законного задоволення. Інтенсивне переживання цих потреб при усвідомленні, що їх неможливо задовольнити законними засобами як би спонукає суб'єкта вибрати незаконний засіб дій.

Третій тип – це збудники, які обумовлені необхідністю у розрядці стійких негативних емоційних станів суб'єкта. Ці стани є стійкими переживаннями почуття відчуження, занепокоєння, неповноцінності, озлобленості, агресії та іншого. У якості психологічних властивостей особистості, детермінуючих такі

емоційно-мотиваційні стани є відповідні акцентуації характеру та емоційно-мотиваційні установки.

Четвертий тип є проявом загострених негативних почуттів до відповідних соціальних об'єктів чи суб'єктів, які виступають правоохоронними цінностями. Ці переживання обумовлені неприйняттям тих чи інших людей, соціальних груп, державних чи суспільних інститутів.

П'ятий тип є криміногенно значимі мотиви, які породжені потребами у соціально-“відчужденому” стані життя. Потреба до включення в кримінальне середовище може виникнути у разі звикання до цього середовища і відчуження від просоціального середовища. Особистість якби знаходить те, що дає їй можливість самовиразитись хоч і за рахунок порушення діючих норм та правил поведінки

Шостий тип мотиви неадекватної оцінки значення зовнішніх умов. Неадекватно негативна оцінка умов може понукати до юридично неправомірних агресивно-захистних дій. Невірна оцінка умов може провокувати дії суб'єкта у досягненні особисто цінного результату, але не має законних підстав і дії визначаються як юридично ризикові.

Кульмінаційним актом у структурі дії є ухвалення рішення – остаточне затвердження вибраного варіанту поведінки. Спонування, намір, мотиви й мета злочинної дії в юриспруденції поєднуються в комплексне поняття "злочинний намір".

Як психологічне утворення, злочинний намір - явище динамічне. Виникаючи на основі певного спонування, намір пов'язаний з аналізом конкретної обстановки, визначенням конкретної злочинної мети.

Суб'єкт несе відповідальність не за намір, а за здійснення злочину або за підготовку до злочину. Однак уже виникнення наміру - це психологічний акт підготовки до злочину. У структурі злочинного діяння суттєво саме виникнення й формування наміру. Аналіз цього процесу завжди виявляє особистісні особливості злочинця.

Для оцінки злочинного діяння, його кваліфікації істотне значення мають спрямованість і зміст наміру.

Спрямованість наміру - це майбутній результат дії, на досягнення якої спрямовано злочинне діяння.

Зміст наміру - це відбиття у свідомості суб'єкта всіх тих обставин, які пов'язані з досягненням мети.

Так, при здійсненні розкрадання шляхом крадіжки спрямованість злочинного наміру виражається в корисливій меті.

Зміст же наміру тут полягає в розумінні суб'єктом незаконності своїх дій і їх таємного характеру, заподіяння матеріального збитку державі або громадянину. Кваліфікація такого діяння, як крадіжка, вимагає виявлення й спрямованості й змісту його злочинного наміру.

Злочинний намір об'єктивується в способах і результатах його реалізації.

Спосіб здійснення злочину:

- індивідуалізує даний злочин,
- вказує на ступінь його суспільної небезпеки,

- проявляє психофізіологічні й характерологічні особливості людини, її знання, уміння, навички, звички тощо,
- свідчить про його навмисність, підготовленість або раптовість, ненавмисність
- підрозділяє злочини на насильницькі й ненасильницькі.

Спосіб дії дозволяє виразно судити про мету й мотиви в тих випадках, коли мотиви дії сполучені з її метою (розкрадання, кровна помста, хуліганство).

Результат злочинного діяння

Задоволення результатом закріплює образ даного акту злочинної поведінки, полегшує його повторення в майбутньому.

Образ досягнутого результату може викликати негативні почуття й у зв'язку із цим каяття у вчиненому.

Можлива й добровільна відмова від доведення злочину до кінця (на основі жалості, жалю, малодушності, страху тощо), контрмотиви. І незважаючи на те, що ці мотиви не мають юридичного значення, вони істотні для оцінки особистості злочинця.

Здійснений злочин завжди викликає певні зміни в особистісних якостях злочинця - відбувається або закріплення злочинної, антисоціальної спрямованості особистості, або критична її перебудова.

Здійснений злочин, постійна погроза викриття й покарання створюють відповідну післязлочинну домінанту в психіці злочинця, певну напруженість у його поведінці.

Страх перед покаранням може викликати зниження рівня саморегуляції, ригідність, негнучкість мислення, стан пригніченості й навіть депресії.

У ряді випадків злочинець робить перестраховальні дії, приходять на місце здійснення злочину з метою більш ретельного приховання слідів злочину. Проявляється підвищений інтерес до ходу розслідування.

Може підсилитися протиставлення своєї особистості соціальним вимогам. Такі злочинці шукають емоційних ситуацій, що відволікають свідомість від минулих подій. У ряді випадків це перемикання здійснюється шляхом планування нових злочинів. І нерідко ці нові злочини відбуваються з більшою жорстокістю, цинізмом і з меншою обачністю.

Психологічні наслідки скоєного злочину

Юридична практика свідчить, що кожен злочин несе певний психологічний вплив не лише на потерпілого чи очевидців, а й на особу, яка скоїла злочинне діяння. Скоєний злочин викликає певні зміни в особистісних якостях злочинця: відбувається або закріплення антисоціальної спрямованості особистості, або критична перебудова її інтересів, поглядів, бажань тощо.

Одна з особливостей психічної діяльності особи після скоєння злочину полягає в тому, що психічна напруженість не спадає, а навпаки, посилюється. Це зумовлено такими факторами:

- а) сприйняття злочинцем самого результату злочинного діяння, яке завжди супроводжується сильним емоційним впливом;
- б) поява оціночних суджень про здійснені дії;
- в) страх перед покаранням і зниження рівня саморегуляції;

г) збудження підвищеної нерішучості, негнучкості мислення тощо.

Визначення свого ставлення до злочину, усвідомлення скоєного можуть викликати у злочинця дії, спрямовані на приховування слідів злочину, на вироблення поведінки, яка доводила б його непричетність до злочину. Бувають випадки, коли злочинець здійснює перестраховані дії: приходить на місце події з метою маскуванню слідів злочину, проявляє підвищений інтерес до ходу розслідування. Крім того, оцінка здійснених дій і сприйняття наслідків можуть змінити ставлення злочинця до мотивів скоєного злочину, до його задуму.

Усвідомлення своєї вини, причетності до матеріальної чи моральної шкоди, заподіяної окремій особі, групі осіб чи суспільству, може викликати у злочинця реакцію щодо надання допомоги слідству і правосуддю.

Разом з тим у деяких злочинців після скоєння злочину може посилитися конфлікт із суспільством, протиставлення своєї особи соціальним вимогам. Щоб відволікти свою свідомість від скоєного, такі злочинці у пошуку необхідних чи емоційних станів планують нові злочини.

Психічні зміни в особистості злочинця після скоєння злочинного діяння багато в чому визначаються психологічною структурою скоєного злочину:

а) чи був він свідомо спланованим і підготовленим чи ситуативним, імпульсивним;

б) чи реалізувалася в ньому усвідомлена потреба чи злочин був результатом дефекту соціальної ролі;

в) який мотив із сукупності мотивів домінував;

г) які способи, засоби та знаряддя використовувались і т. д.

Сила емоційного впливу набагато вища в тому разі, якщо людина скоює злочин уперше чи при скоєнні злочину виникає необхідність у діях, які раніше не планувалися, настають наслідки, які не очікувались.

Психічні стани, пов'язані з переживанням скоєного злочину, призводять до того, що в поведінці злочинця і його діях проявляється загальмування розумових процесів, утрачається автоматизм у вироблених раніше робочих навиках, змінюється звична манера спілкування з оточуючими (з'являється дратівливість, замкнутість). Однак може мати місце і підвищена активність людини після скоєння злочину, що найчастіше виражається у непродуманості дій, метушливості, неадекватності реакції на ситуацію. Потреба в розрядці, викликана підвищеним психічним напруженням, реалізується у злочинців-рецидивістів шляхом посиленого вживання алкоголю чи наркотиків, що знімає напруження і заглушує стан тривоги, неспокою.

В тому разі якщо після скоєння злочину не настає юридична відповідальність — покарання, в особистості злочинця також відбуваються окремі психічні зміни. Зокрема, може з'явитися усвідомлення безкарності, зниження внутрішнього конфлікту між "хочу" і "повинен" (у цій боротьбі перемогу отримує мотив "хочу", що спонукає особистість на нові злочини).

2. Система злочинів проти дитинства

Україна як держава за період незалежності чимало зробила для формування та реалізації сучасної політики у сфері захисту прав дітей, зобов'язавшись неухильно дотримуватися відповідних міжнародних правових стандартів. Так, у

Декларації прав дитини, ратифікованій Україною, зазначено, що дитина внаслідок її фізичної, і розумової незрілості потребує спеціальної охорони і піклування, включно з належний правовий захист як до, так і після народження. Дійсно, порівняно з іншими жертвами злочинів, діти мають найменші можливості захищати свої права і недоторканість, а тому, безсумнівно, відрізняються підвищеною особистою віктимністю (схильністю стати за певних обставин жертвою кримінального проступку чи злочину).

Протидія злочинності проти дитинства являє собою систему заходів з охорони прав і свобод дитини, інтересів громадян, суспільства і держави у сфері забезпечення нормального розумового, фізичного і духовного розвитку дітей, розроблення і здійснення комплексу цілеспрямованих дій з виявлення та усунення причин та умов учинення злочинів проти дітей, запобігання кримінальних посягань на права і свободи дітей шляхом профілактики та попередження злочинів.

Об'єктом такої протидії виступатиме злочинність як негативне соціальне явище, а також особи, що вчиняють кримінальні посягання на права і свободи дітей та інші правопорушення.

Протидія злочинності охоплює всі етапи впливу на злочинність: виявлення злочинів, їх розкриття і розмежування, усунення причин та умов, що їм сприяють, профілактику і попередження злочинних проявів, покарання осіб, що вчинили злочини. У загальному вигляді вона здійснюється на основі поєднання економічних, політичних, ідеологічних, організаційних та інших заходів, включно з такими, що не мають своїм спеціальним призначенням боротьбу зі злочинністю та запобігання злочинам, але сприяють також і цьому завданню, створюючи умови, що виключають саму можливість існування злочинності як соціального явища. Цей вид діяльності виступає засобом, за допомогою якого в суспільстві досягається зниження рівня та обмеження масштабів злочинності.

Протидія злочинності проти дитинства здійснюється на основі кримінального законодавства, насамперед з урахуванням вимог Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» та Закону України «Про охорону дитинства».

Закон України «Про охорону дитинства» розширяє соціально-правові гарантії дітей, забезпечення їх фізичного, інтелектуального та культурного розвитку і передбачає створення в Україні соціально-економічних і правових інститутів з метою захисту прав дитини. У статті 10 цього закону кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканість і захист гідності, також там передбачено, що дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших дитячих закладах мають забезпечуватись на принципах, які ґрунтуються на взаємній повазі, справедливості й виключають приниження честі та гідності дитини.

Як уже згадувалося, у *Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»* визначено правові й організаційні основи запобігання та протидію домашньому насильству, органи й установи, на які покладається виконання основних заходів протидії насильству тощо.

Детальніше ця тема була розкрита в розділі 3 цього посібника (див.). Тут стисло нагадаємо, що під таким насильством мається на увазі не лише фізичне насильство, а й інші його різновиди: психічне (серед іншого відповідальність за

деякі його прояви прямо передбачається у Кримінальному кодексі України, зокрема у ст. 120, ч. 2 ст. 180 КК і ст. 392 КК), сексуальне, економічне тощо.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» домашнє насильство – це діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь.

Особа, яка постраждала від домашнього насильства (далі – постраждала особа), – особа, яка зазнала домашнього насильства у будь-якій формі.

Дитина, яка постраждала від домашнього насильства (далі – постраждала дитина), – особа, яка не досягла 18 років та зазнала домашнього насильства у будь-якій формі або стала свідком (очевидцем) такого насильства.

Економічне насильство – форма домашнього насильства, що охоплює умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру.

Психологічне насильство – форма домашнього насильства, що охоплює словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи.

Сексуальне насильство – форма домашнього насильства, що охоплює будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності.

Фізичне насильство – форма домашнього насильства, що охоплює ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, вчинення інших правопорушень насильницького характеру.

Відповідно до статті 3 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» дія законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству незалежно від факту спільного проживання поширюється на таких осіб: подружжя; колишнє подружжя; наречені; мати (батько) або діти

одного з подружжя (колишнього подружжя) та інший з подружжя (колишнього подружжя); особи, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у шлюбі між собою, їхні батьки та діти; особи, які мають спільну дитину (дітей); батьки (мати, батько) і дитина (діти); дід (баба) та онук (онука); прадід (прабаба) та правнук (правнучка); вітчим (мачуха) та пасинок (падчерка); рідні брати і сестри; інші родичі: дядько (тітка) та племінник (племінниця), двоюрідні брати і сестри, двоюрідний дід (баба) та двоюрідний онук (онука); діти подружжя, колишнього подружжя, наречених, осіб, які мають спільну дитину (дітей), які не є спільними або всиновленими; опікуни, піклувальники, їхні діти та особи, які перебувають (перебували) під опікою, піклуванням; прийомні батьки, батьки-вихователі, патронатні вихователі, їхні діти та прийомні діти, діти-вихованці, діти, які проживають (проживали) в сім'ї патронатного вихователя.

Також важливо підкреслити те, що захист дітей від домашнього насильства у багатьох випадках уберігає їх від протиправної поведінки в дорослому віці, а тому попередження насильства в сім'ї виступає одночасно профілактикою загальної злочинності в майбутньому.

Найчастіше кримінальні правопорушення проти дітей мають саме насильницький характер. Відповідно до Особливої частини Кримінального кодексу України насильство можна поділити на:

- а) насильство в злочинах проти життя та здоров'я дітей;
- б) насильство в злочинах проти волі, честі і гідності дітей;
- в) насильство в злочинах проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей;
- г) насильство в злочинах проти власних дітей.

Тому *кримінально-правовий захист прав дитини*, перш за все, здійснюється по лінії захисту дитини від насильства фізичного, сексуального, психологічного, економічного тощо.

Одним із найважливіших напрямків захисту прав дитини є ***захист кримінально-правовими засобами***. Кримінально-правовий захист дитинства містить у собі декілька напрямків. По-перше, це захист прав і свобод дитини від кримінальних посягань, по-друге, це диференціація та індивідуалізація кримінальної відповідальності та покарання осіб, які не досягли повноліття, по-третє, застосування більш суворих санкцій до осіб, які вчинили злочин проти дитини. Так, учинення злочину проти неповнолітньої чи малолітньої дитини в кримінальному законодавстві, як правило, є кваліфікуючою ознакою, яка в диспозиції норм кримінального законодавства визнається обтяжуючою обставиною, що впливає на суворість покарання.

Зараз чинний Кримінальний кодекс України закріплює 53 склади злочинів проти прав та законних інтересів дітей, зокрема малолітніх та неповнолітніх (для порівняння: попередній Кримінальний кодекс 1960 р. налічував їх не більше 15, це свідчить про значний розвиток українського законодавства у кримінально-правовій сфері захисту дитинства).

У Кримінальному кодексі України передбачено відповідальність за злочини:

- 1) вчинені власне проти дітей;

2) такі, де потерпілим може бути будь-яка особа, проте санкцією передбачено більш суворе покарання, якщо злочин вчинено проти новонароджених, малолітніх та неповнолітніх осіб або з їх залученням.

Зокрема, до кримінальних правопорушень, де потерпілим може бути будь-яка особа, але вчинення яких щодо неповнолітньої або малолітньої особи посилює кримінальну відповідальність, належать умисне вбивство (ч. 2 ст. 115), зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (ч. 3 ст. 130), зараження венеричною хворобою (ч. 2 ст. 133), залишення в небезпеці (ч. 2 ст. 135), ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані (ч. 2 ст. 136), насильницьке донорство (ч. 2 ст. 144), захоплення заручників (ч. 2 ст. 147), торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини (ч. 2, 3 ст. 149), зґвалтування (ч. 3, 4 ст. 152), сексуальне насильство (ч. 3 ст. 153), сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією (ч. 3, 4 ст. 303), незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 3 ст. 314), схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 2 ст. 315), організація або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 2 ст. 317).

Крім того, у пункті 6 ст. 67 Кримінального кодексу України обставиною, що обтяжує відповідальність, названо вчинення кримінального правопорушення проти малолітнього або *у присутності дитини*. Ця ж сама обставина називається як кваліфікуюча ознака у пункті 2 ч. 2 ст. 115 «Умисне вбивство». Проте таке формулювання залишає поза увагою неповнолітніх віком від 14 до 18 років (Конвенція ООН про права дитини визначає, що дитиною є кожна людська істота до досягнення нею 18-річного віку, тоді як у кримінальному праві малолітньою визнається особа до досягнення 14 років), що не відповідає її положенням стосовно необхідності посиленого захисту дітей, адже будь-який злочин проти неповнолітнього становить підвищену небезпеку, оскільки завдає шкоди фізичному і психічному розвитку особистості.

Розглядаючи класифікацію кримінальних правопорушень проти неповнолітніх, слід звернути увагу на те, що закон виділяє серед них декілька **вікових груп**:

- новонароджена дитина;
- малолітня особа;
- діти, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування;
- особи, які не досягли 16-річного віку;
- неповнолітні;
- неповнолітні або непрацездатні діти, що перебувають на утриманні батьків.

3. Загальна характеристика протидії злочинності неповнолітніх.

Протидія злочинності – це системна діяльність державних і громадських органів та організацій, а також окремих громадян, спрямована на забезпечення норм кримінального закону, запобігання спричинення шкоди охоронюваними законами інтересам і правам громадян, держави і суспільства, для якої є

характерним активне реагування на всілякі порушення закону і яка виражається в профілактиці та попередженні злочинності (шляхом впливу на її умови і причини) і припиненні злочинів, застосуванні заходів примусу й відповідальності до злочинців. Це визначення повною мірою стосується і *протидії злочинності неповнолітніх*, хоча у деяких аспектах вона має свою власну специфіку.

Розглянемо детальніше її основні складові.

Профілактика злочинності неповнолітніх. Науковці вважають, що *запобігання злочинності серед неповнолітніх*, які вступили у конфлікт із законом, – це сукупність різноманітних видів діяльності і заходів у державі, спрямованих на вдосконалення суспільних відносин з метою усунення негативних явищ та процесів, що породжують злочинність неповнолітніх або сприяють їй, а також недопущення вчинення ними злочинів на різних стадіях злочинної поведінки.

Як уже згадувалося, у профілактиці, у свою чергу, виділяють такі етапи:

- рання профілактика;
- безпосередня профілактика;
- профілактика на час передзлочинної поведінки;
- профілактика рецидиву.

Оскільки деякі з них детально уже розглядалися раніше (в попередніх розділах), тут підсумуємо лише найголовніше.

Одним із найважливіших етапів протидії злочинності неповнолітніх є її **рання профілактика**.

Кримінологи наголошують, що рання профілактика протиправної поведінки неповнолітніх повинна мати за мету:

- попередження та усунення суттєвих порушень нормальних умов життя і виховання неповнолітніх засобами нагляду і контролю за додержанням правових норм, що регулюють ці умови соціальної допомоги, у різноманітних формах для своєчасного їх відновлення;
- усунення джерел негативного впливу на умови життя і виховання неповнолітніх (у тому числі усунення «тіньових сторін» деяких соціальних явищ і процесів);
- цілеспрямоване коригування відхилень у розвитку неповнолітнього на початковій стадії, а також нормалізацію умов та оздоровлення середовища життя і виховання конкретних підлітків або їх певних груп (контингентів).

Рання профілактика злочинності неповнолітніх є *найбільш ефективною*, оскільки її спрямовано на усунення і нейтралізацію джерел криміногенного впливу, які ще не встигли згубно вплинути на підлітка, або на зняття відносно слабких дефектів його особистості, що ще не перетворилися на стійку позицію. Водночас рання профілактика є і найменш затратною, оскільки здійснюється головним чином у межах загальновиховної роботи, за допомогою сімейного та шкільного впливу. Вона надає можливість подальшого попереджувального впливу, якщо в ньому виникне потреба.

Подальші етапи – безпосередня профілактика, профілактика на час передзлочинної поведінки і профілактика рецидиву, спрямовано на те, щоб:

- оздоровити середовище і надати допомогу неповнолітнім, які опинились у несприятливих умовах життя і виховання, ще до того, як вони негативно відіб'ються на поведінці цих осіб (етап ранньої профілактики);
- не допустити становленню неповнолітніх на злочинний шлях і забезпечити виправлення осіб з уже значним ступенем дезадаптації, які вчиняють правопорушення незлочинного характеру (етап безпосередньої профілактики);
- створити умови для виправлення осіб, які систематично вчиняють правопорушення, що свідчить про ймовірність вчинення злочину у найближчому майбутньому (етап профілактики передзлочинної поведінки);
- попередити рецидив підлітків, які раніше вчиняли злочини (профілактика рецидиву).

Якщо в період ранньої профілактики не вдалося запобігти формуванню у неповнолітнього протиправної поведінки, необхідно переходити до заходів більш активного, а за необхідності і примусового характеру, зокрема:

- узяття неповнолітнього на облік в органах, які здійснюють профілактику злочинів неповнолітніх, виховну роботу і спеціальний контроль;
- забезпечення громадського впливу, в тому числі із залученням громадських вихователів;
- улаштування до спортивно-трудових таборів і клубів, надання допомоги у подоланні відставання у навчанні тих учнів, які не встигають з окремих предметів, що дозволить усунути їх відчуження від школи;
- опосередковано впливати через органи, які, розглядаючи адміністративні правопорушення неповнолітніх, застосовуватимуть такі види стягнень, як попередження, передання під нагляд і влаштування до спеціальних виховних закладів;
- цивільно-правові заходи (відшкодування збитків).

Заходи попередження рецидиву охоплюють:

а) діяльність працівників підрозділів ювенальної превенції, слідчих, прокурорів і суддів з виявлення та усунення причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів неповнолітніми (наприклад, внесення подань, окремих ухвал); використання судового процесу як самого по собі фактору профілактично-виховного впливу;

б) своєчасне вилучення знарядь злочинів, насамперед зброї, у раніше засуджених підлітків;

в) правову і моральну підготовку до життя на свободі засуджених, які підлягають звільненню; трудове і побутове влаштування неповнолітніх, звільнених із місць позбавлення волі або засуджених до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, і контроль за їх поведінкою.

Така робота ведеться співробітниками місць позбавлення волі, громадськими вихователями й органами соціального захисту і допомоги родині та неповнолітнім.

Для ефективної профілактики злочинів, які вчиняють неповнолітні, слід урахувати *чинники* як соціально-економічного, так і морально-психологічного характеру тощо. Така профілактика передбачає періодичний аналіз різних даних з метою з'ясування наявності підстав для здійснення специфічних дій.

Під час планування профілактичних дій щодо злочинності неповнолітніх необхідно використовувати й застосовувати нормативно-правову базу, яка регулює правовий захист дітей.